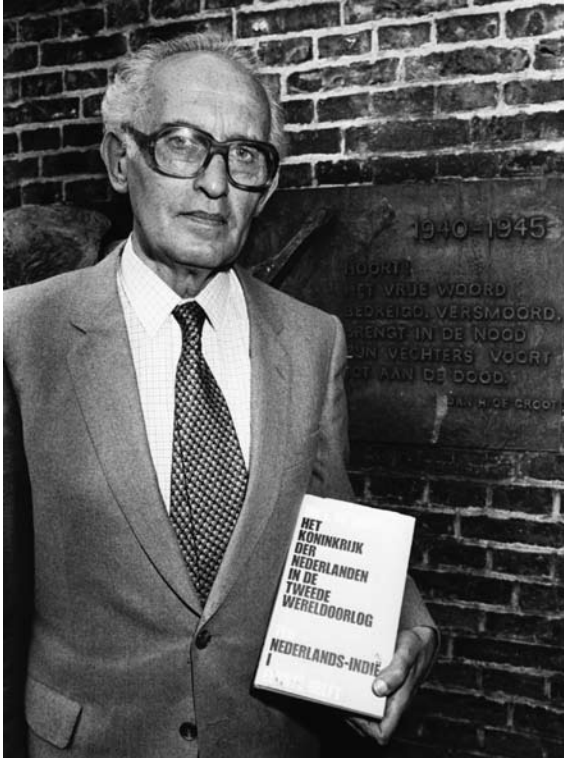

Louis de Jong

24 april 1914 – 15 maart 2005

Enkele weken voor het voltooien van zijn negentigste levensjaar is op 15 maart 2005 dr. L. de Jong gestorven. Met die titel staat hij hier te lande bekend als geen ander historicus. Hij mocht zich ook professor noemen. Dat deed hij bijna nooit. Qua persoon, persoonlijkheid en publieke figuur was hij een kleurenrijk, boeiend mens, een vat van dikwijls onbegrijpelijke en on-grijpbare verschillen en tegenstellingen. Gedreven en afstandelijk, bescheiden en ijdel, ingetogen en breedsprakig, gevoelig en nuchter, overtuigd van zichzelf en onzeker. Zijn naam is verbonden aan zijn geschiedkundig hoofdwerk, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Het verscheen in veertien delen, verdeeld over achtentwintig banden en telt meer dan vijftienduizend bladzijden. Hij heeft er sedert 1955 ruim dertig jaar aan gewerkt. Niet minder monumentaal is zijn gevarieerd overig oeuvre van wetenschappelijke, halfwetenschappelijke, journalistieke en opiniërende aard. Zijn lang niet altijd onomstreden standpunten, meningen en opvattingen hebben vaak opzien gebaard. Hij gaf ze vaak heet van de naald in woord en geschrift naar aanleiding van allerlei problematische onderwerpen en actuele thema's of gebeurtenissen. Zijn hang naar publiciteit, liefst door hemzelf tot in de puntjes geregisseerd, gekoppeld aan zijn onstuitbare behoefte in openbare en besloten kring verantwoording af te leggen heeft er zeker toe bijgedragen dat hij haast bij voortduring in de publieke belangstelling stond. Talrijke bewonderaars en critici leverden in allerlei toonaarden keer op keer commentaar. Het feitelijke overzicht van zijn uitwendige levensloop is daardoor genoegzaam bekend. Het is niet nodig er hier ruim aandacht aan te besteden. Evenmin op zijn plaats is 'een als aan de lopende band geschreven levensbericht zonder enige persoonlijke stijl' zoals hij dat zelf in navolging van zijn geschiedenisleraar en latere promotor Jacques Presser heeft genoemd. Een schets van 'zijn allerindividueelste existentie' – andermaal door hem aan Presser ontleende woorden – ligt ongeacht daaraan eigen tekortkomingen meer voor de hand om licht te werpen op zijn interne levenwandel. Deze was vol paradoxen, wendingen, tegenstrijdigheden en andere eigenaardigheden. Zij waren even kenmerkend voor het ingewikkelde doen en laten van De Jong als voor het verwarrende historische gebeuren waarvan hij een uitgesproken exponent is geweest. Rusteloos en gedisciplineerd, geëmotioneerd en onverstoort, nauwgezet en breedvoerig was hij onophoudelijk doende met het ontraadselen van de menselijke onmenselijkheid die op met name de twintigste eeuw een zware stempel heeft gedrukt. Zijn naspeuringen vonden overeenkomstig het traditionele handwerk van historici doorgaans hun neerslag in opsom-

mende, uitgebreide verbale beschrijving. Niet de minste affiniteit had hij tot systematisch abstraherende verklaringen van de geschiedenis door middel van cijfermatig getoetste analytische beschouwingen aan de hand van theoretisch gefundeerde, probleemgerichte hypothesen. Die nieuwerwetse aanpak hoorde naar zijn idee mogelijk thuis in de hedendaagse gedrag- en maatschappijwetenschappen maar pakte zo goed als zinledig uit op het vanouds vertrouwde geesteswetenschappelijke gebied van de historie. Daar gaat het namelijk om de humaniteit van normen en waarden. Dat is geen kwestie van rechtlijnige logica vastgelegd in gesystematiseerde cijferreeksen of overzichtelijke grafieken en tabellen. In zijn werk ontbreken ze, zelfs als ze duidelijkheidshalve van pas zouden zijn geweest.

Loe de Jong is in april 1914 geboren, nog juist binnen de hoopvolle tijd van de *belle époque*. Een zonnige toekomst lag in het verschiet. Kalme voorspoed en vooruitgang, emancipatie en groeiende welstand wenkten. Ongeacht de oplopende onderhuidse spanningen scheen heel de wereld destijds ongestoord op weg naar voortdurend betere tijden. Daaraan maakte drie maanden later de Eerste Wereldoorlog abrupt een eind. Een tijdperk van chaos, ellende en vernietiging was aangebroken. Een bange, onzekere wereld wankelde sedertdien voort tot het einde van de Koude Oorlog omstreeks 1990 toen de spanning even scheen te luwen. De Jong was er zich diep bewust van. Ongetwijfeld des te meer omdat hij zich ondanks zijn areligieuze geest qua afkomst verbonden wist met het joodse deel van de bevolking dat in 1942-1943 naar de ondergang is gevoerd. Zelf behoorde hij tot de joodse Nederlanders die omstreeks 1900 hun vroegere, geïsoleerde status van Nederlandse joden van zich hadden afgeschud. Hij is vernoemd naar zijn vaders vader, Lewi. Die naam riep associaties op met het gediscrimineerde jodendom van vroeger. Lewi werd dus Louis. Maar toen een half uur ná hem nummer twee onverhoeds ter wereld kwam bedacht vader Godfried – dat klinkt ook al niet recht joods – deze toch maar met de zéér joodse naam, Sally. Van de weeromstuit noemde Louis zich al vroeg Loe – in de zeer joodse spelling L-o-e. Een van de grondtonen van zijn leven was gezet. Van jongs af aan heeft hij zich geen raad geweten met zijn tweelingbroer. Pas in de jaren zestig raakte hij zich dank zij psychiatrische hulp bewust van zijn verscheurende naijver ten opzichte van zijn broer. Zijn jaloezie was blijven voortduren, ook nadat de briljante Sally – net als zijn ouders, zus en andere familieleden – in de oorlog was vermoord. Aan de hand van door Loe nagelaten papieren bleek na zijn overlijden dat het hem in zijn onzekere eerzucht ook daarna nooit was gelukt zich te bevrijden van de ambivalentie tegenover zijn broer.

Na het doorlopen van de lagere school bezocht de tweeling het kort tevoren in Amsterdam gestichte Vossius Gymnasium. Glansrijk legden beiden het eindexamen af. Dank zij aanvullende studiebeurzen – destijds nog maar nauwelijks verleend en net voldoende voor het betalen van college- en examen-gelden – kon het tweetal zich in 1932 inschrijven aan de Universiteit van Amsterdam. Na kort weifelen verkoos Loe de studie geschiedenis. Hij heeft er naar eigen zeggen niet veel van opgestoken. De meeste colleges deed hij af als ongeïnspireerd, routinematig en saai. Zij lieten hem alle tijd voor benodigde bijverdiensten, voor socialistische politieke activiteiten, voor de nog jonge landelijke organisatie van geschiedenisstudenten, voor ontspanning, erotische avonturen en allerlei andere bezigheden. Op zijn gemak legde hij in november 1937 zijn doctoraal *cum laude* af. De enige hoogleraar die hij waardeerde was de veelzijdige economisch historicus N.W. Posthumus, later o.a. medegrondlegger van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Volgens Loe had Posthumus hem het ambacht van de scheppende historicus bijgebracht waarvan hij later effectief gebruik maakte. Heel prozaïsch gaf hij aan waaruit het bestond. Het maken van fiches, fiches en nog maar eens fiches – in het geval van zijn hoofdwerk naar schatting 120.000. Zo ontstond al met al een papieren berg van feiten, gebeurtenissen, citaten, uittreksels en samenvattingen ontleend aan zijn brede literatuur- en bronnenstudie die tientallen jaren heeft geduurd. Typistes tikten op zijn aanwijzingen de teksten haast fabrieksmatig uit. Zijn eigen kriebelig handschrift was steeds minder leesbaar. Vervolgens verdwenen de fiches in kaartenbakken, kaartenbakken en nog maar eens kaartenbakken. Tijdens het schrijven van Het Grote Geschiedwerk kwamen ze als de tijd daarvoor was gekomen er kroniekmatig geordend en wel weer uit. Een en ander zou een uitstekende basis zijn geweest voor een naar gangbaar wetenschappelijk gebruik toegankelijk en verantwoord noten-apparaat. Maar daar kwam niet veel van terecht. De Jong hechtte er geen of weinig belang aan omdat annotatie volgens hem storend was voor de lezer. De verwijten die deskundigen hem daarover geregeld maakten, legde hij naast zich neer onder de onweerlegbare stelling dat hem de tijd ontbrak. Leermeester Posthumus, die in zijn talrijke publicaties gewend was gul met noten te strooien, zou verbaasd hebben opgekeken.

Op 1 februari 1938 trad Loe tegen 125 gulden per maand toe tot de redactie van het weekblad *De Groene Amsterdammer*, nadat hij in een bijdrage over eigenaardig genoeg de zalmvisserij had laten zien dat hij leesbaar kon schrijven. De dag tevoren was prinses Beatrix geboren. Hij moest er een aardig stukje over schrijven. Dat kostte de anti-monarchale socialist, die een decennium later bekendheid kreeg als ‘Oranje Loe’, hikken en slikken. Tijd voor de

aanschaf van een heuse hoed. Pas later kwam de bedaarde pijproker met de alpinopet op het hoofd ter wereld. Tijd ook voor een schaakrubriek, informatieve krantenuittreksels, culturele en economische verhandelingen en vooral beschouwingen over de nationale en internationale politiek. Een week na te hebben geconstateerd dat Engeland de Tweede Wereldoorlog voor de komende jaren had afgewend, was het ook tijd om te trouwen. Het was woensdag 6 september 1939. De wereldoorlog was begonnen.

Acht maanden later ontsnapte Loe met zijn zwangere vrouw in paniek niet zonder geluk en list naar Engeland. Hij kwam pas vijf jaar later terug. Het contact met de familie was verbroken. Geld had hij niet. Maar op grond van zijn journalistieke ervaring kwam hij in Londen op 1 juli 1940 à zes pond per week in dienst van de Regeringsvoorlichtingsdienst om op te treden als redactielid van Radio Oranje. Twee dagen na de eerste uitzending begon hij na summiere training door de BBC op 30 juli 1940 zijn loopbaan als succesvol radiospreker. Sederdien drong zijn karakteristieke, vertrouwen- en hoopwekkende stem met regelmaat door in de huiskamers van bezet Nederland. Als bijdrage tot de goede zaak van de oorlogvoering tegen de boosaardige, misdadige vijand publiceerde hij daarnaast in het kader van voorlichting en propaganda een met vlotte pen geschreven reeks boeken en artikelen. Een en ander stelde hoge eisen aan zijn vermogen het juiste evenwicht te bewaren. Enerzijds moest de altijd meeluisterende foute vijand worden misleid; anderzijds diende het goede vaderland door geschikte voorlichting een hart onder de riem gestoken. In dat verband kostte het veel tijd, moeite en energie betrouwbare inlichtingen uit bezet gebied te krijgen. Het zegt veel over het gehalte van Radio Oranje dat zijn staf en medewerkers hun delicate opdracht weliswaar niet volmaakt of foutloos maar in de gegeven moeilijke omstandigheden naar behoren hebben vervuld. De desbetreffende ervaringen zijn voor De Jong een leerschool geweest waarvan hij later blijkens zijn grote geschiedwerk op meesterlijke wijze heeft geprofiteerd. Toch was zorgvuldige bedachtzaamheid niet steeds makkelijk te rijmen met de journalistieke neiging schokkende primeurs te brengen. De spanning tussen het een en het ander uitte zich vooral nadat hij zich als kenner van de Tweede Wereldoorlog autoriteit had verworven. In gezagwekkende bewoordingen brak hij geregeld geruchtmakend de staf over foute mensen en zaken uit de oorlogstijd en daaropvolgende jaren. Hij heeft er de half spottende naam 'het geweten der natie' door gekregen, ook omdat hij zich – als dat zo schikte – liet gelden als pleitbezorger van orde, rust en standvastigheid. Waar hij zich liet kennen als paladijn van gevestigde verhoudingen bestond het risico dat hij zichzelf voor de voeten liep als het aankwam op verbeteringen en hervormingen van maatschappelijk achterhaalde toestanden.

Op 15 september 1945 trad hij als chef voor de dagelijkse werkzaamheden in dienst van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, destijds onder bestuur van een verzuimd Directorium. De initiatieven voor de oprichting waren nog tijdens de oorlog genomen in zowel Engeland als Nederland. Duidelijkheid over de positie van het instituut, zijn taken en werkzaamheden is pas in de loop van de jaren daarna ontstaan, niet in de laatste plaats dankzij de grote leidinggevende capaciteiten van Loe de Jong. Een vroege aanzet daartoe gaf hij in een invloedrijke nota uit het voorjaar van 1948 die vervolgens is aangenomen door het Directorium en de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen – onder aantekening overigens dat het Instituut zijn werkzaamheden in 1960 diende te beëindigen. De nota voorzag in een tweeledige taak. Om te beginnen ging het om het bijeenbrengen en ordenen van archieven en andere documentaire informatie met betrekking tot de oorlogs- en bezettingjaren. Op, ook internationaal gezien, baanbrekende manier heeft De Jong daarbij blijk gegeven over indrukwekkende capaciteiten en organisatietaalenten te beschikken. Mede op basis van de collectie diende o.a. op basis daarvan een samenvattend geschiedwerk te worden geschreven. Niemand die er destijds over peinsde er ooit een soort instituut voor eigentijdse geschiedenis van te maken zoals pas veel later is gebeurd. Inmiddels waren nog ten tijde van wat wel de periode Loe de Jong mag heten de opzet, de aard en de inrichting van het instituut al zeer ingrijpend veranderd en ook uitgebreid. In 1955 ontving hij zelf de opdracht het beoogde geschiedwerk te schrijven nadat daaraan voorafgaande plannen in het niets waren blijven steken. Naar hij jaren later constateerde, had hij zijn opdracht ernstig onderschat. Het eerste deel van het boek verscheen pas na tien jaar in 1965; de ongekend lange hele serie was nog weer twintig jaar later klaar. In de tussentijd was hij getroffen door een herseninfarct en een levenbedreigende hartoperatie. Het tekent de man dat hij er zich niet door heeft laten weerhouden. Integendeel: hij heeft er op zijn manier indringend verslag van gedaan.

Zijn grote bekendheid als historicus van de Tweede Wereldoorlog dateerde overigens al uit het begin van de jaren zestig. Zijn televisieserie *De Bezetting*, geregisseerd door Milo Anstadt, hield toen de natie in de ban. Het scheen dat hij met zijn groot journalistiek vermogen bijna op zijn eentje de zo goed als vergeten bezettingstijd had teruggegeven aan de collectieve herinnering. Sedertdien is wel duidelijk geworden dat dit doorslaggevende succes was toe te schrijven aan een reeks uiteenlopende factoren en omstandigheden. Zelf meende hij nadrukkelijk dat hij zijn hoofdwerk nooit zou hebben kunnen schrijven zonder de serie over de bezettingstijd. Hij heeft in elk geval voor beide vooral bewondering en erkenning geogst. Dat neemt niet weg dat hij

van verschillende kanten ook stevige kritiek heeft gekregen. Zoals opgemerkt heeft hij zich in het bijzonder te vaak laten meeslepen door de behoefte het historische gebeuren voor te stellen in moraliserende termen van goed en fout. Zo kon de indruk ontstaan dat hij volstond met contrastrijke voorstellingen in louter zwart en wit. Daartegenover is het in toenemende mate de gewoonte over de bezettingstijd te spreken als jaren van grauwe grijsheid. Dat lijkt mij een grote misvatting die niet is toe te schrijven aan Loe de Jong. Wie hem er naar behoren op naleest, moet toch beseffen dat hij net als ooit Johan Huizinga in diens *Herfsttij der Middeleeuwen* probeerde 's Levens felheid te betrappen in zijn verbazingwekkende, fantastische rijkdom van kleuren, tinten, nuances en schakeringen. Loe de Jong was een groot en meeslepend historicus.

